

ΤΟ ΝΑ·Υ·ΔΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΡΕΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Υ Π Ο
ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΗ
Καθηγητοῦ - Θεολόγου μετεκπαιδευθέντος ἐν τῷ Δ.Μ.Ε.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἄριστερὰ τῆς ὁδοῦ, τῆς ἀγούσης εἰς τὴν Μονὴν Καρέα Ἀττικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 1300 μ. περίπου πρὸ τῆς εἰρημένης μονῆς, εἶναι ἀνιδρυμένον ναῦδριον, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Στυλιανοῦ τοῦ Παφλαγόνος, διὰ τὸ ὅποῖον, τέσσαρες μόνον σειραὶ ἀναγράφονται εἰς τὸ Γ' τεῦχος τοῦ εὐρετηρίου τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων¹.

Τυπολογικῶς, ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναῖσκος, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν τρικλίτων σταυρεπιστέγων ναῶν².

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ δέον νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ κάτοψις τοῦ ὄπως καὶ ἡ κάτοψις γενικῶς τῶν τοῦ τύπου τούτου ναῶν, ὡς προσφυῶς παρετήρησεν ὁ καθηγητῆς Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν δικιονίων ἐγγεγραμμένον σταυροειδῶν, «ὡν διαφέρουσι μόνον κατὰ τὴν κατακόρυφον τομὴν»³.

Ἐφερε δὲ ὁ ἀκάματος οὗτος καθηγητῆς, ὅμοιον ἀκριβῶς τύπου ναόν, τὸν παρὰ τὸν Ὁρωπὸν Ἀττικῆς ἀνιδρυμένον καὶ τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μεγαλομάρτυρος⁴.

Ἐπὶ τῆς Βορείου πλευρᾶς τοῦ ὅλων μεταγενεστέρως, προσετέθη ναῦ-

1. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ, Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων, Δημοσίευμα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ἰπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Τεῦχος Γ', Ἀθήναι 1933, σελ. 156, εἰκ. τομὴ καὶ κάτοψις εἰς σελ. 157.

2. Γ κ η τ ἄ κ ο υ Μ ι χ α ῆ λ, Μαθήματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Τόμ. Α', σελ. 122-130, ἐν Ἀθήναις 1974. Ἐκδοσις Β' μετὰ προσθηκῶν ἐν Ἀθήναις 1975, ἔνθα καὶ ἐκτενῶς ἀναγράφονται τὰ τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν τύπων τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν. Ὡσαύτως Σ ω τ η ρ ί ο υ Γ ε ω ρ γ ί ο υ, «Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία», Τόμος Α', Χριστιανικὰ κοιμητήρια. Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἐν Ἀθήναις 1942, σελ. 493 κ. ἐξ.

3. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ, Εἰς εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων, ἔνθ. ἀνωτ.

4. Αὐτόθι.

δριον εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τὸ ὁποῖον ἐσωτερικῶς συγκοινωνεῖ μετὰ τοῦ ἐξεταζομένου ναΐσκου, ὥστε σήμερον τὸ Χριστιανικὸν αὐτὸ μνημεῖον νὰ εἶναι δίδυμον.

Ἄλλη προσθήκη, ἀλλοιώσασα πλήρως τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν του εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη ἐπὶ τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς του, ἀκαλαισθήτου εἶδους ἐξωνάρθηκος.

Πρὸς πληρεστέραν ἐξέτασιν καὶ παρουσίασιν τοῦ παρόντος ναυδρίου, προτιθέμεθα νὰ διαλάβωμεν εἰς τὴν παροῦσαν μονογραφίαν, τὰ κάτωθι ἐπὶ μέρους σημεῖα του:

- α) Τὴν ἐξωτερικὴν ἐξέτασιν τοῦ ναυδρίου.
- β) Τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ.
- γ) Τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου καὶ συμπληρωματικὰ τινὰ περὶ αὐτοῦ καὶ
- δ) Γενικὰς τινὰς καὶ αἰσθητικὰς παρατηρήσεις ἐπ' αὐτοῦ.

I. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ἐξεταζομένου ναυδρίου εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν, ἀποτελεῖται ἐξ ἀργῶν λίθων, ἡ μοναδικὴ δὲ ἐξωτερικῶς διακόσμησίς του εἶναι μία ὀδοντωτὴ ταινία κάτωθι τῆς κεραμώσεώς του (Εἰκὼν 1η).

Εἰκ. 1. Ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Πρὸς ἀνατολάς, ὁ εἰρημένος ναὸς, ἀπολήγει εἰς μίαν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ, ἡ διάμετρος τῆς ὁποίας εἶναι 5 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς μέχρι τῆς κεραμώσεώς τῆς 3,20 μ. (Εἰκόνες 2α καὶ 3η).

Ἡ εἰς αὐτὸ προσπέλασις γίνεται ἐκ τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς διὰ θύρας ὕψους 1,76 καὶ ἀνοίγματος 0,75 μ. Ὑπεράνω αὐτῆς καὶ εἰς ὕψος 0,64 μ. διασώζεται βᾶσις καταστραφείσης ἀνακουφιστικῆς κόγχης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκονίζετο ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος Ἅγιος Στυλιανός.

Π. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ

Τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ τούτου ἐσωτερικῶς εἶναι ἀπὸ τῆς θύρας του 6,40 μ., τὸ δὲ πλάτος του 3,80 μ. Ἐξ αὐτῶν τὰ 3,65 μ. καταλαμβάνει ὁ κυρίως ναὸς, ὁ ὁποῖος χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη διὰ δύο κίωνων ἀπεχόντων πρὸς ἀλλήλους 2,01 μ.

Ὁ ἐκ δεξιῶν εἶναι ὕψους 1,60 μ., ὁ δὲ ἐξ ἀριστερῶν 1,54 μ. Ὁ πρῶτος τούτων στέφεται ὑπὸ κανιστροειδοῦς κιονοκράνου, ὁ δὲ ἕτερος ὑπὸ ἀντεστραμμένης βάσεως κίονος. Ὁ ἐκ δεξιῶν, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς Βορείου πλευρᾶς 0,66 μ. ἔχει περίμετρον 0,80 μ., ὁ δὲ ἐξ ἀριστερῶν 0,83 μ. Ἀπέχει δὲ ὁ δεῦτερος οὗτος ἐκ τῆς Νοτίου πλευρᾶς 0,68 μ.

Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων κίωνων ἀπόστασις, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους εἶναι 2 μ. (Εἰκόνες 4η καὶ 5η).

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ διὰ κτιστοῦ τέμπλου. Εἰσέρχεται τις εἰς τὸ ἱερόν, α) διὰ τῆς ὠραίας πύλης, τὸ ὕψος τῆς ὁποίας εἶναι 0,90 μ., τὸ ἀνοίγμα 0,63 μ. καὶ τὸ πάχος 0,27 μ. καὶ β) διὰ τῆς θύρας τῆς προθέσεως, τὸ ὕψος τῆς ὁποίας εἶναι $1,99 \times 0,61 \times 0,31$ μ.

Ἡ θύρα τοῦ διακονικοῦ εἶναι ὕψους 1,96 μ., ἀνοίγματος 0,58 μ. καὶ πάχους 0,79 μ., εὐρίσκεται δὲ σήμερον ἐντετοιχισμένη.

Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει, ὅτι μεταξὺ τῆς Βορείου πλευρᾶς τῆς πύλης καὶ τῆς τοῦ τοίχου τοῦ τέμπλου, εἶναι τοποθετημένος μαρμάρινος πεσσός, στεφώμενος ὑπὸ ἐπιθήματος ὕψους 0,12 μ. καὶ πλάτους 0,28 μ., τὸ ὁποῖον ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν του κοσμεῖται δι' ἐπαρχιακῆς τέχνης λογοχειδοῦς διακοσμῆσεως.

Ἡ κόγχη τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι ὕψους 2,79 μ. ἔχουσα τόξον 1,55 μ. καὶ βέλος 1,10 μ.

Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκτίσθη ἡ Ἁγία Τράπεζα ὕψους 0,95 μ., ἡ ὁποία καλύπτεται ὑπὸ λιθίνης πλακῆς πάχους 0,08 μ.

Ἡ κόγχη τῆς ἁγίας προθέσεως ἠνεώχθη εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0,90 μ., ἔχει δὲ τόξον 0,71 μ., βέλος 0,53 μ. καὶ ὕψος 0,85 μ.

Ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ διαστάσεων $0,58 \times 0,48 \times 0,72$ μ. ἠνεώχθη εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0,87 μ.

Εἰκ. 2. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ.

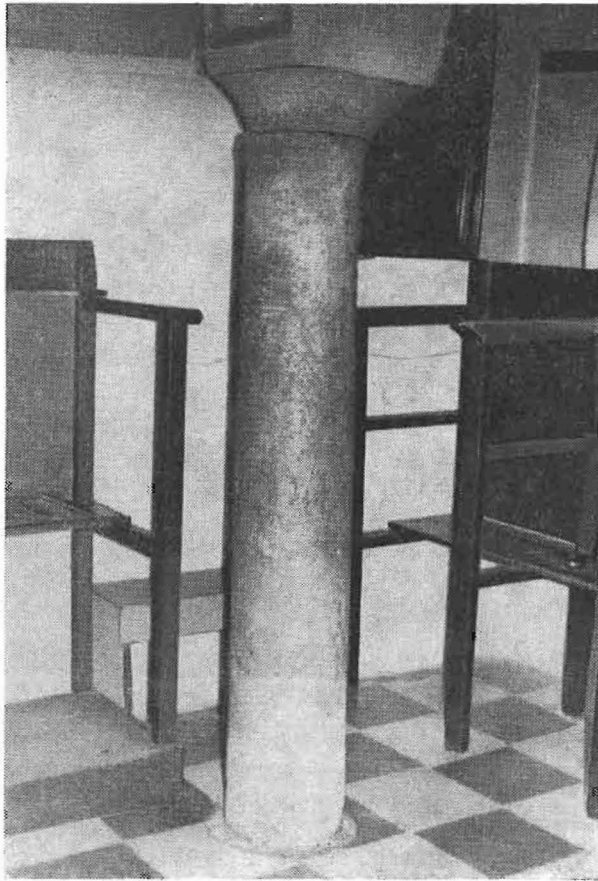

Εἰκ. 3. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ.

Ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου, τοῦ μέρους ἔνθα ἡ ὠραία πύλη καὶ μεταξὺ τῶν προαναφερθεισῶν θυρῶν τῶν παραβημάτων, ὑπάρχουν δύο λίθινοι πεσσοί, στεφώμενοι ὑπὸ ἐπιθημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρὸς τὴν θύραν τῆς πρόθεσεως ἔχει ὕψος 1,96 μ., ὁ δὲ πρὸς τὴν θύραν τοῦ διακονικοῦ 1,50 μ. καὶ πλάτος 0,33 μ.

Τὰ παραβήματα χωρίζονται τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ τοξοειδῶν ἀνοιγμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρὸς τὴν ἁγίαν πρόθεσιν εἶναι ὕψους 2,22 μ. καὶ ἀνοίγματος 1,26 μ., τὸ δὲ πρὸς τὸ διακονικὸν 2,26 × 1,28 μ.

Τὸ ὕψος τῆς καθέτου καμάρας τοῦ ναοῦ εἶναι 2,80 μ., ἐνῶ τὸ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, τῆς στεγαζούσης τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι 2,80 μ., τῆς δὲ στεγαζούσης τὸν κυρίως ναὸν 3,33 μ. Ἀπὸ τοῦ ὕψους τούτου ἄρχεται ἡ ἐγκαρσία καμάρα ὕψους περὶ τὸ ἐν μέτρον.

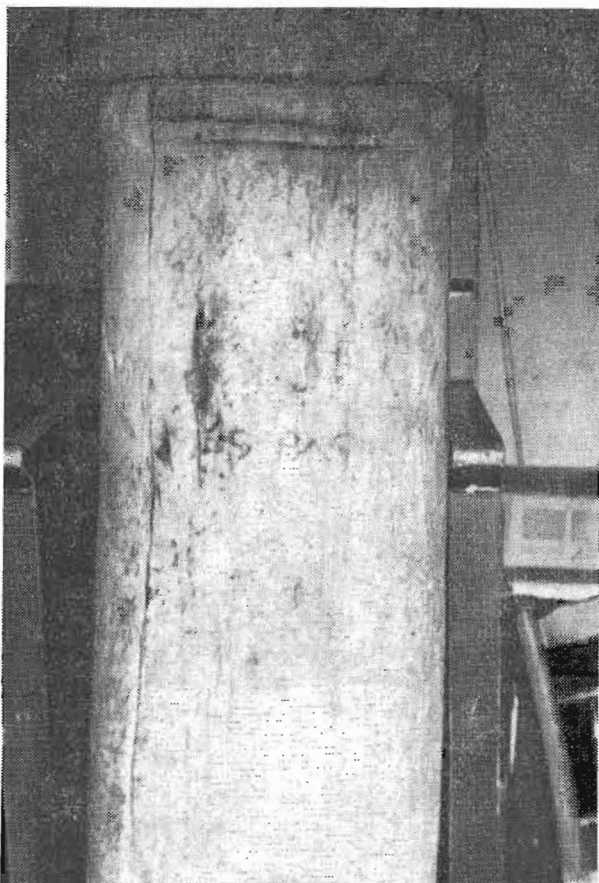
Εἰκ. 4. Εἷς τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο διὰ πέντε παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἠνεώχθησαν, τὸ ἐν ὑπεράνω τοῦ ἄλλου, ἐπὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, τὸ τρίτον ἐπὶ τῆς βορείου, τὸ τέταρτον ἐπὶ τῆς δυτικῆς καὶ τὸ πέμπτον ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἐξ αὐτῶν τὰ δύο τελευταῖα σήμερον εἶναι ἐντετοιχισμένα.

Πρὸς μείζονα φωτισμὸν τοῦ ἱεροῦ, μεταγενεστέρως ἐτοποθετήθη ἀντὶ ἄλλου τινὸς παραθύρου «φιλιστρίνι».

Μόλις πρὸ τινων δεκαετηρίδων ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, κατεσκευάσθη τοξοειδὲς ἄνοιγμα χρησιμοποιούμενον ὡς θύρα, διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχεται τις εἰς τὸ ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς προσκολληθὲν ναὸδριον, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Τοῦτο εἶναι τύπου μονοκλίτου ἐσωτερικῶς καμαροσκεπᾶστου καὶ ἐξωτερικῶς ἀνατολικῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τοῦ κίονος.

III. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΤΙΝΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ

Ἐσωτερικῶς, ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ναῖσκος, ἦτο κατάγραφος ἐξ ἀγιογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως σήμερον διασώζονται μόνον λείψανα τῆς ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατυτέρας, ἣτις παρίσταται εἰς στάσιν δεήσεως ἔχουσα πρὸ τοῦ στήθους τῆς τὸν παῖδα Ἰησοῦν.

Μὴ διασωζομένης ἐπιγραφῆς τινός, μαρτυρούσης τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς τοῦ παρουσιαζομένου ναοῦ, ἐρειδόμενοι δὲ ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μόνον κριτηρίων, δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἀνιδρύθη τὸ 16ον αἰῶνα μ.Χ. καὶ δὴ περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ.

Τὴν χρονολόγησίν μας αὐτὴν, στηρίζομεν κυρίως ἐπὶ τῶν ἐξῆς σημείων:

α) Ναὶ μὲν τὸ ναὺδριον τοῦτο ἐξ ἐπόψεως ρυθμολογικῆς καὶ τυπολογικῆς διατηρεῖ τὴν πατροπαράδοτον μέθοδον τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ὅπως ἄλλωστε οἱ ναοὶ τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος, προσέτι δὲ καὶ τινες τοῦ 17ου αἰῶνος⁵, ἐν τούτοις προφανῶς λόγῳ πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων ὁ κατασκευαστὴς τοῦ ἐχρησιμοποίησε τὴν ἀπλῆν ἐξ ἀργῶν λίθων τοιχοποιΐαν.

β) Τὸ πάχος τοῦ συνδέοντος τοὺς ἀκανονίστους λίθους τῆς δομῆς τοῦ κονιάματος εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ δὴ τῶν μέσων αὐτοῦ.

γ) Τὸ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἀψίς τοῦ ἱεροῦ ἐκτίσθη ἐξ ἀργῶν λίθων, τοῦτο ἀποτελεῖ ἐν προσέτι ἐπιχειρημα ὑπὲρ τῆς ἄνω χρονολογικῆς κατατάξεώς του.

δ) Τὰ λίαν στενὰ παράθυρά του, ἐν εἴδει πολεμιστριῶν, διευρυνομένων πρὸς τὰ ἔσω καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς μεταγενεστέρως διαμορφώσεώς των, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεώς μας⁶ καὶ

ε) Ἡ στενὴ καὶ χαμηλὴ θύρα του μετὰ τοῦ εὐθυγράμμου ὑπερθύρου τῆς, τοῦ φέροντος ὑπεράνω ἀβαθῆ κόγχην, μαρτυρεῖ τὸ ἀσφαλὲς τῆς χρονολογήσεώς μας⁷.

5. Ὁρλάνδου Ἀναστασίου, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκακρατίας» (Ἀνάπτυον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «L' Hellénisme Contemporain»), ἐν Ἀθήναις 1953, σελ. 207. Ὡσαύτως Γκητάκου Μιχαήλ, Μνημον. ἔργ., ἐν. ἄνωτ., σελ. 122-130.

6. Ὅρα σχετικὰς παρατηρήσεις Ὁρλάνδου Ἀναστασίου, τῆς εἰς Πατήσια μονῆς τῆς Ἁγίας Φιλοθέης, εἰς 8ον τόμον τῆς ἐπετηρίδος Ἐταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν, σελ. 318 κ. ἐξ.

7. Γκητάκου Μιχαήλ, Μνημον. ἔργ., ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 122-130.

IV. ΓΕΝΙΚΑΙ ΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἡ θεώρησις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στυλιανοῦ τοῦ Παφλαγόνος, ἀποδεικνύει διὰ μυριοστὴν φορὰν τὴν ἐμμονὴν τῶν Χριστιανῶν Ἀρχιτεκτόνων εἰς τοὺς τύπους καὶ τὰς μεθόδους τῆς Βυζαντινῆς παραδόσεως. Θεωρῶ δὲ ἐπάναγκες νὰ ἐπαναλάβω κατὰ λέξιν τὴν κατὰ πάντα ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν μακρὰν δουλείαν των ἀπέδειξαν καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὰς αὐτὰς ὑψηλὰς ἀρετὰς προσηλώσεως εἰς τὰς χιλιετίς παραδόσεις των, οἷας καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ των»⁸.

Ἄς σημειωθῇ δέ, ὅτι περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, παρ' ὅτι πολλοὶ ἔγραψαν μονογραφίας περὶ Μεταβυζαντινῶν τινων ναῶν, ἐν τούτοις ἐλλείπει συστηματικὴ μελέτη⁹.

Πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς θεωρήσεως τοῦ ἀπασχολήσαντος ἡμᾶς ναυδρίου, θὰ προσθέσω ἐν συντομίᾳ τὰς κάτωθι αἰσθητικὰς παρατηρήσεις:

α) Κατ' ἀρχὴν αἱ διαστάσεις του ἐπιβεβαιοῦν τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ «τὸ Ὑψηλὸν εἰς τὴν Τέχνην δὲν τὸ προσδιορίζει τὸ μέγεθος ἀλλὰ ἡ ὑψηλὴ πνοὴ τοῦ ἔργου»¹⁰.

β) Ὁ εὐρίσκόμενος ἐντὸς τοῦ ναυδρίου τούτου καὶ παρατηρῶν τὴν ἐσωτερικὴν διαμόρφωσιν του συνειδητοποιεῖ ὅτι διὰ τῆς ὑποτασσομένης εἰς τὸ πνεῦμα ὕλης δι' ἐλαχίστων μέσων, ἐκφράζεται τὸ Ὑψηλόν.

γ) Εἰς τὸ Χριστιανικὸν αὐτὸ μνημεῖον, διασταυροῦνται αἱ αἰσθητικαὶ κατηγορίαι τοῦ Ὑψηλοῦ καὶ τῆς Χάριτος καὶ δι' αὐτὸ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τινος ὑψηλῆς χάριτος ὑπὸ τινος χάριτος «ὁμορφιάς», ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος «διεκρίνετο ὡς οὐρανία χάρις καὶ ὡς φυσικὴ χάρις»¹¹.

δ) Αὐτὴ ἡ προκαλουμένη εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ἀνάτασις πρὸς τὸ Ὑπέροχον μετὰ τῶν ἀπλῶν μορφολογικῶν του διαρθρώσεων ἀποτελοῦν ἐκφρασιν ὑποκρυπτομένων δυνατοτήτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηροῦμεν εἰς πλεῖστα ναῦδρια Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως εἰς τὸ παρὰ τὸ Μαρκόπουλον

8. Ὁρλάνδου Ἀναστασίου, Μνημον. ἔργ., ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 218.

9. Σωτηρίου Γεωργίου, Μνημον. ἔργ., ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 505, ὑποσημ. 1.

10. Γκητάκου Μιχαήλ, Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Τέχνης καὶ Αἰσθητικῆς, ἐν Ἀθήναις 1975, σελ. 103.

11. Αὐτόθι, σελ. 115. Ὡσαύτως Μιχαήλ Μ., Αἰσθητικὴ θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1960, σελ. 217.

Ἀττικῆς ναῦδριον τῆς Παναγίας τοῦ Βαραμπᾶ¹² καὶ εἰς τὸ παρὰ τὴν Παλαιοχώραν Αἰγίνης, ναῦδριον τοῦ Σωτῆρος¹³.

ε) Ἡ αἰσθητικὴ θεώρησις τοῦ ναῦδρίου τοῦ ἁγίου Στυλιανοῦ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τέχνην τῶν ἀρχαίων Ἀνατολικῶν λαῶν δὲν ἀνεζήτησαν διὰ τῆς τέχνης των τὸ κολοσσιαῖον, οὔτε τὸ φοβερὸν τῶν ὑλικῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, ἀλλὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀπείρου πνεύματος¹⁴. καὶ

στ) Παρ' ὅτι τὸ ἐξετασθὲν ναῦδριον ὑπέστη διὰ μέσου τῶν χρόνων ἀλλὰ καὶ πρό τινων δεκαετηρίδων ποικίλας ἀλλοιώσεις, ἐν τούτοις ἐπειδὴ ὁ ἄγνωστος ἡμῖν ἀρχιτέκτων του ἐτήρησε τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐν αὐτῷ καθίσταται ἔκδηλος ἡ προναφερθεῖσα ἔκφρασις τοῦ ἀπείρου πνεύματος.

12. Καρακατσάνη Δημητρίου, Τὸ Ναῦδριον τῆς Παναγίας Βαραμπᾶ παρὰ τὸ Μαρκόπουλον (Ἐκδόσεις Δ.Ε.Ν.Δ.), Ἐν Ἀθήναις 1975, σελ. 27.

13. Τερζάκη Δημητρίου, Ὁ Ν.Α. τῆς Παλαιοχώρας Αἰγίνης, ναὸς τοῦ Σωτῆρος, ἐν Καλαμάτᾳ 1975.

14. Γκητάκου Μιχαήλ, Μνημον. ἔργ., ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 103.